

Pomogáts Béla

A megszerzett harmónia

– Jegyzetek Keresztury Dezső könyveinek margójára –

Költő és kultúra

Keresztury Dezső sokoldalú alkotó személyiség volt, egyformán figyelemreméltót alkotott a költészetben, a műfordításban, az esszéirodalomban, az irodalomtörténet-írásban, sőt, a kulturális élet szervezésében és irányításában, korábban miniszterként, később mint a Magyarok Világszövetségének alelnöke, az Anyanyelvi Konferenciák állandó résztvevője, a hazai és a külföldi magyarság párbeszédének inspirálója. A Zalaegerszegről származó diák a budapesti Eötvös Kollégium tanáraként és igazgatójaként dolgozott. 1945-1947-ben parasztpárti politikusként a közoktatásügyi minisztériumot vezette, ezt követően az ország legnagyobb könyvtáiraiban tevékenykedett. Mint tanulmány- és esszéíró, a magyar irodalom nagy hagyományainak gondozásában vállalt szerepet. Különösen Arany János munkásságának filológiai és irodalomtörténeti feldolgozásában ért el jelentős eredményeket, de igen jelentékenyek esszéi és tanulmányai is, amelyeket *Helyünk a világban* (1946), *Örökség* (1970), valamint a *Szépség haszna* (1973) című kötetekben gyűjtött össze.

Költőként a húszas években hallatott magáról először. Valójában két költői nemzedék határán indult: egyszerre képviselte a Nyugat „Második generációjának” nemzeti és szociális érdeklődését és „harmadik generációjának” kulturális értéktudatát. A harmincas években verseivel is jelen volt a nemzeti függetlenségért folytatott szellemi ellenállásban, költői munkássága mégis a háborús évek után bontakozott ki igazán. Ekkor jelentek meg *Dunántúli hexameterek* (1956), *Lassul a szél* (1957), *Emberi nyelven* (1965), *Égő türelem* (1975), *Így éltem* (1979) és *Pásztor* (1982) című verseskönyvei. Több évtizedes költői munkásságának eredményeit összegezte *Válogatott versek* című, 1979-ben megjelent kötet.

Költészetének egy nagy múltú magyar táj és a magyar kulturális hagyomány jelentik forrásvidékét. Ez a táj a Dunántúl, amelynek Keresztury nemcsak szülőtte, hanem hivatott követe és énekes is volt. Színes és plasztikus költeményekben idézte fel szülőföldjének természeti környezetét: a Balaton folyton változó színvilágát, a Balatonfelvidék szelíd dombjait. Elsősorban mégsem a táj iránt érdeklődött, hanem a tájban élő ember, a táj kulturális arculatát megszabó történelem iránt. A húszas évek költészete klasszikus vagy mitologikus nosztalgiákat keresett a természetben, Pán isten léptére figyelt, pásztorok és lányok enyelgését képzelte el. A harmincas években ez

az érdeklődés megváltozott, az addig név nélküli természetnek határozott karaktere, mondhatnám: neve lett. Ilyen módon vált az Alföld költőjévé Gulyás Pál, Erdélyé Dsida Jenő és Jékely Zoltán és a Dunántúlé Takáts Gyula, Csorba Győző és Keresztury Dezső. Ezeket a költőket már nem a természet bukolikus romantikája érdekelte, hanem a tájban alakot öltő, a táj arculatát megrajzoló kulturális és történelmi hagyomány.

Keresztury Dezső költészetének ez a hagyomány lett vezérlő elve. A dunántúli tájban merengő várromokat, régi kolostorokat, nemesi kúriákat, présházákat vette szemügyre, a dunántúli vidék történelmét idézte fel. A Dunántúl valaha római provincia volt, a latinitás hagyománya másfélezer éven keresztül is fennmaradt. Keresztury is Horatiust és Vergiliust lapozgató őseire gondolt, s az antikvítás iránt lelkesedő Berzsenyi Dániel emlékére idézte fel. Berzsenyi az ő számára erkölcsi példát jelentett. A füredi Berzsenyi-ünnepről című versében így beszélt: „mélyről tornyosul a merész/ nagyság s a gyengédség az erő meze: – / a néma hatyú dalra éled; mély a halál, de nagyobb a virtus!“. A klasszikus reminiszceneciákra utal az antik versformák hagyománya is.

A magyar Dunántúl tradíciója ennél is gazdagabb: a latin kultúra öröksége mellett magába foglalja a török ellen küzdő Zrínyi Miklós, a magyar romantika „Dél-szigetét” építő Vörösmarty Mihály, az európai szellemben és irodalomban gondolkodó Babits Mihály kulturális és morális hagyatékát: a nemzeti szellemet és az európaiságot, a hagyományok követését és a költői újítás igényét. Ez a gazdag örökség határozta meg Keresztury Dezső költészetének világát, ezt egészítették ki a magyar szellemi élet más hagyományai: elsősorban Arany János bölcs klasszicizmusa, Kölcsey Ferenc cselekvésre mozgósító történelmi realizmusa és Illyés Gyula költészetének és barátságának morális ereje.

A múlt fölé hajló és a szellemi örökséggel társalkodó költő olyan lírai életművet hozott létre, amelynek erős kulturális tudata van. Számon tartotta a múlt értékeit, személyes módon – a költészet ereje által – kívánta beépíteni őket a nemzeti szellem rendjébe. Határozott értéktudat hatotta át ezt a költészetet. Vallomásai nem egyszer beszéltek a pálya zökkenőiről, félbemaradt tervekről, töredékben maradt vállalkozásokról. „Hányszor vágtam neki s hőköltem megtorpantan: / lebukom? milyen kés ől? hol vérzik át a gyolcs?” – emlékezett fájdalmas tapasztalataira *Így éltem* című versének soraiban. Az életmű egészének mindazonáltal kialakult a maga

rendszere: Keresztury Dezső a kultúrát tekintette igazán fontosnak egy nemzeti közösség életében, a kultúrában találta meg a nemzeti identitást. Ennek a kultúrának következetes építése és állandó számontartása, hagyományainak gondozása és felmutatása méltó küldetést jelentett. A költői morált ez a küldetés szabta meg.

Ezt a költői morált és küldetést az értelem rendje, az ízlés biztonsága alapozta meg. Keresztury Dezső mint költő is birtokába vette a nagy európai és magyar hagyományokat, gondolkodásmódjának, magatartásának biztos kultúrája volt, és ez a kultúra támaszul szolgált az élet végső kérdéseivel szemben is. Az a személyes költői világ, amelyet létrehozott, gazdag és tartalmas, jelen van benne a klasszikus tradíció és a magyar latinítás, törvényeire Goethe és Arany János tanításai hatottak. Az értelem latinus rendje szabályozza, mégsem éreztet fölényt, mégsem rideg, a költő mindig érdeklődő figyelemmel fordult a tájhoz, a kis emberi gondokhoz, a nemzeti közösség történelmi sorsának tapasztalataihoz, vagy éppen a magyar és az európai kultúra szelleméhez és értékeihez.

A kultúra szelleme és értékvilága iránt érzett érdeklődés és felelősségtudat mellett tanúskodik Keresztury költői nyelve és poétikája is. Ha igaz az, amit a modern francia költészet nagy egyéniségei (elsősorban Michel Deguy) állítanak, hogy a költő feladata a nyelv – és a gondolkodás – egészségének fenntartása, Keresztury magas fokú, valamint gazdag nyelvi és formai kultúrája messzemenően elegendő tesz ennek a nemes feladatnak. Költőként nemcsak a hagyományt és a kultúrát örizte, hanem a magyar nyelv és a magyar vers természetes gazdagságát is: tisztaságát és elemi erejét.

Magyar önismeret

Szellemi életünk hagyományos törekvése, hogy kijelölje a magyarság helyét a világban: az európai művelődés virtuális térképén, az európai történelemben. Több, mint kétszáz esztendő eszmei küzdelmei, nemegyszer elkeseredett vitái állnak e törekvés mögött. Bessenyei művelődéspolitikai tervei, Kazinczy irodalomszervező tevékenysége és Kölcseynek a régi hagyományok teremtő felhasználását sürgető erőfeszítései ugyanúgy európai helyzetünk meghatározását kívánták elérni, mint később Ady és Babits küzdelmei a nemzeti közgondolkodás megújításáért, Illyés és Németh László nemzetpedagógiai vállalkozásai vagy éppen azok a tudományos eszmecserék, amelyek a legutóbbi időkben folytak a magyar kultúra eredeti hajlamai és egyetemes kötődése körül. Az egyszer megfontolt érvek, máskor tüzes indulatok mozgatta viták általában a keleti hagyományt és a nyugati kultúrát, a nemzeti eredetiséget és az európai szellem befogadását mérték össze, és abban a kérdésben igyekeztek állást foglalni, vajon a magyar kultúra egyé-

niségét az ősi hagyományok vagy az európai hatások alakították-e ki.

Keresztury Dezső is többször állást foglalt e vitákban, bátran mondhatjuk, hogy gazdag munkásságának ez az állásfoglalás volt a szellemi kohéziós ereje, és ha tudományos tevékenységének, valamint közéleti szerepvállalásainak összefogó eszméjét keressük, ezt ugyancsak a magyarság európai helyét és szerepét érintő gondolataiban találjuk meg. Jelképes módon erre utal egyik kiváló tanulmánykötetének címe is: a *Helyünk a világban*, amely tudatosan ismétli meg 1946-ban közreadott első tanulmánygyűjteményének címét. A *Helyünk a világban* ilyen módon nem csupán könyvcím, hanem egy távlatos esszéírói vállalkozás értelmének megjelölése is, e vállalkozása során Keresztury a magyar kultúra, illetve a magyarság európai elhelyezkedését és történetileg kialakult karakterét vizsgálja, a keleti hagyomány és a nyugati orientáció ideológusainak egymást keresztező érvei között próbál rendet teremteni. Véleményekkel néz szembe, gondolatmenetek végső következményeit ítéli meg, hogy azután saját nézeteinek kifejtése révén szolgálja az igazabb nemzeti önismeretet.

A kötet négy nagyobb tanulmányt közöl újra a korábbi válogatás írásai közül, ezek a Magyarország megismerése, a *Helyünk a világban*, a *Klasszikus álmok* és a *Művelődéspolitikánk feladatai* című tanulmányok, és csak sajnálhatjuk, hogy nem került melléjük A magyar önismeret útja című esszé, amely első alkalommal 1939-ben, a Szekfű Gyula által szerkesztett *Mi a magyar?* című kötet írásai között jelent meg. E tanulmányok sorában egyaránt találunk 1945 előtt és után készült írásokat, együttes megjelentetésüket az indokolta a háborús évek után, hogy valamennyi a tartalmasabb nemzeti önismeret fejlődését kívánta támogatni, erre az önismeretre pedig rendkívül nagy szüksége volt annak a magyarságnak, amely akkor történetének egészen új fejezetét nyitotta meg. „Abból az alapvető meggyőződésből merítik értelmüket – állapította meg maga Keresztury tanulmányairól –, hogy a magyarságnak, mint nemzetnek fennmaradása végső soron a magyarságnak, mint szellemi entitásnak eleven s egyre öntudatosodó életétől függ. Pontosabban: a magyarság ügye a magyar műveltség ügyével áll vagy bukik. Ha tehát helyünket, szerepünket keressük a világban, elsősorban kultúránk helyét és szerepét kell tisztán s világosan látnunk.”. Ez a gondolat nemcsak akkor volt érvényes, midőn a magyarság a háborús évek megpróbáltatásai és a korábbi politikai berendezkedés bukása után kereste a gyógyulás útját, illetve a maga új közép-európai szerepét, érvényes a jelenben is: éppen a nemzeti kultúránk jellegéről és feladatairól újabban kibontakozó eszmecserék igazolják érvényességét. Különösen most, hogy az európai nemzetek közöségében nem csak lelki, hanem szervezeti értelemben is helyet foglaló magyarságnak ismét meg kell határoznia a maga európai helyét és szerepét.

Mondhatnám, árnyaltabb és biztosabb nemzeti önismeretre van szükség.

A magyar önismeretnek számolnia kell azzal a képpel, amely a magyarságról, a magyar kultúráról a világban és különösen a velünk azonos történelmi régióban élő népek körében kialakult. Ennek a képnek, pontosabban ezeknek a képeknek az ismerete a reális nemzeti önszemléletnek is feltétele, még akkor is, ha ezek a képek nem mindig kedvezőek. Nagy kár, hogy a külföld rólunk alkotott képzeteinek, vélekedéseinek módszeres tudományos feldolgozása, illetve összegyűjtése és kiadása mindez ideig nem történt meg, és csupán néhány idevágó tanulmányal rendelkezünk. Elsősorban Eckhardt Sándor *A magyarság külföldi arcképe* című klasszikusnak tekinthető összefoglalására, illetve Hankiss János, Turóczi-Trostler József, Györy Mátyás, Divéky Adorján és az idősebb Kántor Lajos néhány filológiai jellegű tanulmányára gondolok, ezekhez csatlakozik, mint a felszabadulás utáni első és mindmáig egyetlen összefoglalás, Keresztury Magyarország megismerése című esszéje, amely a Kárpát-medencében történt megjelenésünk óta a második világháború végéig tekintette át az európai nemzetek rólunk kialakult képének változásait. Ezt a képet nem annyira ismeretközlő szándékkal (noha ez sem volna mellékes), hanem a világban való helyesebb tájékozódásunk érdekében rekonstruálta. Mint írta: „történelmünk nem egy eseménye bizonyítja, hogy valóságos helyzetünk, a felénk irányuló szándékok s a sorsunkba avatkozó erők elfogulatlan ismerete megóvhat bennünket olyan katasztrófáktól, amelyeket önhittségünk vagy illúzióink szükségképpen fejünkre idéznek.”.

A rólunk alkotott vélemények ismerete mindazonáltal csupán az önismeret kezdete lehet, igazán akkor állíthatunk önmagunkról bármit is hitelesen, ha megismerjük múltunkat és kultúránkat, s valószerűen látjuk történelmünket, művelődésünk karakterét az európai népek között. Ennek a hiteles nemzeti önismeretnek az érdekében kellett Kereszturynek is számot vetnie a magyar kultúra eredeti hagyományaival és európai kötődéseivel, annak a két évszázados „nemzetkarakterológiai” vitának az érveivel, amely egyszer a keleti, máskor a nyugati hatásokat hangsúlyozta erősebben a nemzeti kultúra múltjának értelmezése során. A Helyünk a világban című tanulmány azt a kettős tradíciót, mondhatnám: kettős szellemi erőteret vizsgálja, amely nemzeti kultúránk ezeréves fejlődésére hatott: „>>Kelet és Nyugat között<< – olvassuk – az elmúlt másfél század magyar tudatában lényegében erre a formulára egyszerűsödött a magyarság világhelyzetének problémája.

(...) Azt azonban, hogy mit értsünk pontosabban Keleten és Nyugaton, még mindig nem tisztáztuk kellőképpen. Pedig ebben a kérdésben minden körülmények között meg kell találnunk a világos és tiszta valóságot. A következőkben éppen ezért is újra meg újra ez a formula fog felmerülni. Nyilvánvaló, hogy nem foglalja magában a világban elfoglalt helyünk egész kérdésszövevényét: az alapproblémát azonban megközelíti.”.

Keresztury ennek az elvi kiindulásnak megfelelően tekinti át nemzeti művelődésünk történetét, és rögzíti mind a keleti, mind a nyugati hatások következményeit. Számot vet az archaikus keleti hagyományokkal: az őstörténet és a néprajz tanúságaival, mindazonáltal úgy látja, hogy sorsdöntőbbek voltak azok a szellemi kapcsolatok, amelyek az európai művelődés nagy áramlataival: a kereszténységgel, a humanizmussal, a reformációval, a felvilágosodással, a liberalizmussal, a nacionalizmussal és a modern kor irányzataival kötötték össze kultúránkat. Végül a magyar kultúra és így a magyarság nemzeti egyéniségét az eredeti hagyományok és az európai hatások, a mélyben élő népi műveltség és az egyetemességre törekvő magas kultúra állandó kölcsönösségében, egymást kiegészítő teremtő képességében látja meg. „Bizonyos – állapítja meg –, hogy a nagy magyarok egyeteme az antik-keresztény nyugati művelődéssel való állandó egységünket és szolidaritásunkat bizonyítja. Állandó azonban, s éppen legnagyobb géniuszainkban, a nemzeti egyéniség megőrzésének s kifejtésének vágya, akarata, erkölcsi parancsa is. Midőn az európai magas műveltség személytelen, nemzetek fölötti, általános emberi régióiba emelkednek fel, népük neveléséhez, kibontakoztatásához keresnek utat és eszközt s annak körébe térnek vissza a ritka levegőjű magasból.”.

A „nagy magyarok egyeteme” kifejezés arra utal, hogy a tanulmány írója a nemzeti hagyományok teljességének birtokba vételére szólítja fel a közgondolkodást. Elveti azt a nagyon is általános gyakorlatot, amely valamely magasba emelt nemzetkarakterológiai vagy művelődéspolitikai elv nevében válogat a szellemi értékek között, s némelyeket minden kritika nélkül elfogad, másokat eleve kirekesztésre ítél. „Nem elégedhetünk meg – szögezi le – csak Széchenyivel, hanem Kossuthhoz s Deákhoz is kell fordulnunk; Ady csak egy változatot képviselhet, mellette Pázmányra is kell figyelnünk. Temesvári Pelbártra és Dózsa Györgyre, Bornemissza Péterre és Arany Jánosra; Balassit éppúgy meg kell kérdeznünk, mint Kemény Zsigmondot vagy Csokonait, Szent Istvánt nem kevésbé, mint Mátyás királyt. Mindegyiket saját korának összefüggéseiben. A tájékozódás így természetesen nem olyan egyszerű, a felelet nem oly egyértelmű, mint hogyha a magunk felfogását akarnók csupán néhány jól összeválogatott példával alátámasztani. Az igazságot azonban csak így közelíthetjük meg.”. A magyarság nagy szellemeinek egyeteme ennek a gondolatnak a következtében az igazi

nemzeti karakter hordozója, megtestesítője lesz: „A nagy magyarok (...) képviselői és kifejezői annak a népi alkatnak, nemzeti egyéniségnek, annak az idő és tér esetlegességei fölé emelkedő eszménynek, amit jobb szó híján >>örök magyarságnak<< nevezünk, ami nemzeti létünk legmélyebb értelme, történelmi azonosságunk biztosító téka s közösségi életünk sugalmazója.”.

Keresztury Dezső további, régebbi és újabb keletű tanulmányai valójában az imént kifejtett elveket ültetik át az irodalomtudós és a művelődéspolitikus napi gyakorlatába. Ennek a gyakorlatnak a történelmileg kialakult kedvezőbb vagy nehezebb feltételei között végzik „európaiság és magyarság öntudatos összehangolásának feladatát”. Az 1943-ból való Klasszikus álmok című nagyobb esszé a magyar irodalomnak az antikvitás iránt táplált mindig termékeny érdeklődését méri fel, az 1946-os dátumot viselő Művelődéspolitikánk feladatai az akkor még többpárti fiatal magyar demokrácia kulturális helyzetével és tennivalóival foglalkozik, a „Mi a magyar?” a nagyvilágban és a Gondolatok az Anyanyelvi Konferencia pécsi irodalmi műsorához című, 1981-es írások a világban szétszóródott magyarság nemzeti tudatának állapotával és jövőendő alakulásával vetnek számot, más tanulmányok pedig a magyar művelődés nagy hagyományait és nemzeti értékeit: a hazatért Mária Sirmalmat, a Bibliotheca Corviniana megmaradt kódexeit, a pannonhalmi bencés monostort mutatják be, illetve a huszadik századi magyar művelődés néhány kiváló egyéniségéről: Bartók Béláról, Kodály Zoltánról és Egy Józsefről rajzolnak arcképet. Megint más írások személyes tapasztalatok és vallomások tükrében ábrázolják az író szülővárosának: Zalaegerszegnek múltját és jelenét.

Ezek a hosszabb-rövidebb tanulmányok a nemzeti kultúra múltjának és jelenének egyetemes jellegű értékeivel foglalkoznak, és így a nemzeti önismeret szolgálata után a nemzeti öntudat megalapozásának feladatát is vállalják. Hiteles ez a nemzeti önbecsülés, mint-hogy nem a nemzeti önérték következtében kapnak kedvező minősítést a magyar kultúra teljesítményei, hanem a valódi kulturális értékek szabják meg a nemzeti önértéket. A magyar történelem és a nemzeti hagyományok európai értékei konstituálnak nemzeti azonosságtudatot, alkotják meg az eszményeknek és normáknak azt a rendszerét, amelyre a magyar művelődés nemzeti egyénisége épül. Ezek az értékek teremtenek valódi közösséget a történelmi kényszerűség következtében széttagolt magyarság részei között, s alapozzák meg a virtuális nemzeti közösséget, az „államnemzet” helyett a „kultúrnemzetet”. A nemzeti kultúra nagy értékei alkotják e virtuális kultúrnemzet törvénykönyvét, abban az értelemben, ahogyan maga Keresztury idézi Madách Mózesét: „Népem, ha bemégy majd az Igéret földjére, ne hidd, hogy hazád csak a föld, amelyen tapodsz; hazád a törvény, amelyet meg kell tartanod: a nemzet törvénye.”.

Árnyak nyomában

Keresztury Dezső neve összefonódott a színházzal, hiszen például Madách klasszikus művének, a Mózesnek modern színpadra segítségével igen nagy szerepet vállalt abban, hogy a nemzeti dráma hagyományai végre méltó helyet kapjanak a nemzet első színházában. Színházi érdeklődése azonban ennél jóval régebbi keletű, Árnyak nyomában című könyvében maga mondja el, hogy 1924-1926-ban, midőn a bécsi egyetem hallgatója volt, majd 1928 és 1936 között, midőn a berlini magyar intézetben dolgozott, rendszeresen látogatta az ottani színházi előadásokat. Márpedig a húszas évek Bécsé és Berlinje az európai színművészet fővárosai közé tartoztak, Keresztury így a legjobb műhelyek jóvoltából szerzett jártasságot, tanult igényességet, hogy hazatérve a Pester Lloyd, majd a Magyar Csillag színházi kritikusaként kamatoztassa gazdag tapasztalatait.

Az Árnyak nyomában című kötet Kereszturynek e kevésbé ismert színírási munkásságát mutatja be. A harminccas években sorra írta beszámolóit a klasszikus és modern szerzők – közöttük Szophoklész, Shakespeare, Calderon, Racine, Schiller, Osztrovszkij, Ibsen, Pirandello, Wilder, Márai Sándor, Tamási Aron, Zilahy Lajos – műveiről. A Pester Lloyd és a Magyar Csillag szellemének megfelelően független kritikusként dolgozott, aki szerint a „kritika szabadsága a szellem legszentebb javai közé tartozik”. Ítéleteit az irodalom- és művelődéstörténeti összefüggések ismeretére, a drámai művek és a színházi előadás elemzésére alapozta, ugyanakkor nem elégedett meg azzal, hogy pusztán a drámáról, a rendezésről vagy a színészi játékról adjon véleményt. A színírást a nemzeti kultúra krónikásának tekintette, aki „figyelemmel s följegyzésekkel kíséri, értelmezi, képessége szerint emlékeztetessé teszi annak a színjátszásnak a világát, amelyről hírt ad”. Ez a meggyőződése és az erre épülő kritikusi gyakorlata ösztönzésül szolgálhat a jelen színírási számára is.

(10 éve, 1996. április 30-án hunyt el a kiváló költő és irodalomtudós, írásunkkal tisztelgünk emléke előtt.)